

Straipsniai ir pranešimai

KĄ SUTIKTUME PRAVĖRĘ BAJORO SODYBOS VARTUS? TARNAI IR ŠEIMYNYKŠČIAI LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS BAJORŲ NAMŲ ŪKYJE XVI AMŽIUJE IR XVII AMŽIAUS PIRMOJE PUSĖJE

Neringa Dambrauskaitė

Doktorantė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Senovės ir viduramžių istorijos katedra
El. paštas: dambrauskaite.neringa@gmail.com

Įvadas

Ką sutiktume įėję į XVI a. ir XVII a. pirmos pusės bajoro sodybą? Kokia buvo bajoro šeimos artimiausia socialinė aplinka? Kur ir ką toje sodyboje veikė tarnai ir šeimynykščiai? Atsakymų į šiuos klausimus paieška Lietuvos istoriografijoje yra inovatyvus bandymas atkurti erdvinį bajoro namų ūkio vaizdinį, leidžiantį pamatyti konkrečioje bajoro sodybos vietoje veikiančius asmenis. Tokio tyrimo įkvėpėja – Vakarų Europos literatūra, kurioje namų ūkis analizuojamas kaip socialinės ir materialinės kultūros istorijos problema¹. Tiesa, mokslininkai namų ūkio tarnų problematiką tiria ir kaip socialinės namų ūkio struktūros dalį, pagrindinį dėmesį skirdami demografiniams klausimams².

¹ *Neuschel K. B.* Noble Households in the Sixteenth Century: Material Settings and Human Communities // *French Historical Studies*. Vol. 15, No. 4. Published by Duke University Press, 1988, p. 595–622.

² *Fauve-Chamoux A.* Famille et menage en France au XVIIe siecle // *Acta Poloniae Historica*. T. 77: Early

Lenkijoje tokių tyrimų aktualumo pavyzdžiai gali būti A. Karpińskiego, C. Kuklo, M. Kopczyńskiego studijos³, skirtos daugiausia „namų tarnų“ miestuose analizei.

Modern Times Studies / Ed. M. Bogucka. Warszawa, 1998, p. 79–98; *Idem.* Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* / Red. C. Kuklo. Warszawa, 2008, s. 315–328; *Sarti R.* Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: For a Comparative History of Domestic Service in Europe (16th–19th) // *Obraidoiro de Historia Moderna*. Nr. 16, 2007, p. 9–39.

³ *Karpiński A.* Żeńska służba domowa w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII w. Warszawa, 1992; *Kuklo C.* Ze studiów nad służbą domową w miastach Polski przedrozbiorowej // *Między polityką a kulturą* / Red. C. Kuklo. Warszawa, 1999, s. 199–209; *Idem.* Wielkość i struktura gospodarstwa domowego w Polsce wczesnonowoczesnej. Próba charakterystyki // *Cała historia to dzieje ludzi... Studia z historii społecznej ofiarowane profesorowi Andrzejowi WyczaŃskiemu w 80-ką rocznicę urodzin i 55-lecie pracy naukowej* / Red. C. Kuklo. Białystok, 2004, s. 167–181; *Kopczyński M.* Ze studiów nad staropolską rodziną szlachecką – struktura gospodarstwa domowego i cykl życia jednostki // *Almanach Historyczny* / Red. J. Wijaczka. T. 4. Kielce, 2002, s. 29–47.

Lietuvos istoriografijoje daugiau dėmesio sulaukė atskira bajoro namų ūkio socialinės struktūros problema – dvaro šeimyna. Tyrėjus ypač domino šeimynykščių socialinės ir teisinės padėties XVI a. pirmoje pusėje klausimai⁴. Tačiau pasigendame gilesnės šeimynykščių funkcijų XVI a. antroje pusėje–XVII a. pirmoje pusėje analizės. Namų ūkio socialinė struktūra analizuota didikams skirtose studijose⁵, tačiau jose nebuvo siekiama susieti „Kur?“ ir „Ka veikė?“ klausimus, liko neišgyvendintos įvairaus socialinio statuso tarnų funkcijos ir reikšmė bajoro namų ūkiui. Nuodugnesnio tyrimo ši problema sulaukė tik pasta-

⁴ Jablonskis K. XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje // Praeitis / Red. A. Janulaitis. T. 1. Kaunas, 1930, p. 166–213; Пичета В. Институт холопства в Великом Княжестве Литовском в XV–XVI в. в. // Исторические записки. Т. 20 / Red. Б. А. Греков. Москва, 1946, с. 38–65; Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII в. в. Издательство Львовского университета, 1957; Butėnas D. Rykūnė // Iš lietuvių kultūros istorijos / Red. J. Žiugžda. T. 1. Vilnius, 1958, p. 243–247; *Idem*. Dvarų šeimos Lietuvoje XVI amžiaus pirmoje pusėje // Mokslo darbai. Istorijos-filologijos mokslų serija / Red. J. Galvydis. T. 5. Vilnius, 1958, p. 187–209; Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. Nr. 1 (8) / Red. J. Matulis. Vilnius, 1960, p. 75–92; *Idem*. Baudžiamos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962; Kasperczak S. Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. Poznań, 1965; Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atspindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui įgyti. Vilnius, 1971.

⁵ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda Wileński. Warszawa, 2000; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001; Ragauskienė R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584). Vilnius, 2002; Ворончук I. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум. Альманах соціальної історії. Випуск 4. 2004, с. 117–133; Ragauskienė R. The Noblewoman's Court in the Sixteenth-century Grand Duchy of Lithuania // Lithuanian Historical Studies / Red. S. C. Rowell. Vol. 8. Vilnius, 2005, p. 27–60.

raisiais metais – E. Saviščevas⁶ pateikė plačios didiko namų ūkio socialinės struktūros schemą.

Pagrindinės šio tyrimo šaltinių grupės yra bajorų dvarų inventoriai⁷, kuriuose fiksuojama bajoro sodybos materialinė aplinka ir šeimynos sudėtis, ir teismų bylų aktai⁸, kuriuose minimi sodyboje dirbę

⁶ Saviščevas E. Tarnybininkai XVI amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų (didikų) dvaro socialinėje organizacijoje. Prieiga per internetą: (http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=7131&p_d=94573&p_k=1 2010 02 03).

⁷ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB. RS). F. 43 (Vilniaus kapitulos fondas), b. 3894; f. 256 (Jablonskis Konstantinas), b. 1984, 1899, 2064, 2317, 3990, 4078, 4083; f. 264 (Karazija Povilas), b. 717; Lietuvos valstybinis istorijos archyvas (toliau – LVIA). F. 1280 (Radvilos), ap. 1, b. 579; Istorijos archyvas, t. 1: XVI amžiaus Lietuvos inventoriai. Surinko K. Jablonskis. Kaunas, 1937 (toliau – IA); Lietuvos inventoriai XVII a.: dokumentų rinkinys / Sud. K. Jablonskis, M. Jučas. Vilnius, 1962; Акты издаваемые Виленского археографического комиссией (toliau – АВК). Т. 14: Инвентари имений XVI-го столетия. Вильна, 1887.

⁸ Lietuvos istorijos instituto rankraštnas (toliau – LIIR). F. 4 (Istorinių šaltinių vertimai ir kopijos. K. Jablonskio parengto „Feodalinių baudžiamųjų santykių Lietuvoje dokumentų rinkinio“ mašinraštis), b. 159, 164, 178; LMAVB. RS. F. 256, b. 2063, 2126, 3591, 3831; LVIA. F. SA (Senieji aktai), b. 4605, 4612, 4620, 4623, 4629, 4662; Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga. Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, E. Gudavičius, G. Kirkienė, J. Karpavičienė. Vilnius, 1997 (toliau – LM. TBK 4); Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga. Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. Vilnius, 1995 (toliau – LM. TBK 6); Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga. Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė. Vilnius, 2003 (toliau – LM. TBK 10); Lietuvos Metrika (1542). 11-oji Teismų bylų knyga. Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė. Vilnius, 2001 (toliau – LM. TBK 11); Lietuvos Metrika (1546–1548). 19-oji Teismų bylų knyga. Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2009 (toliau – LM. TBK 19); Lietuvos Metrika (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga. Parengė I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2010; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19. Parengė D. Vilimas. Vilnius, 2009 (toliau – LM. Užr. 19); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539); АВК. Т. 1: Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1865;

tarnai ir šeimynykščiai, kai kada nurodant ir konkrečią funkciją, ir vietą. Papildomi tyrimo šaltiniai: valdovo nuostatai⁹, Lietuvos Statutai¹⁰, testamentai¹¹.

Šiame straipsnyje analizuojamas bajoro namų ūkis, sąvoka „bajoras“ apibrėžiant ne visą bajorų luomą, bet žemesnį jo konglomeratą, be paties viršutinio – diduomenės – sluoksniu¹². Didiko ir bajoro skirties atskaitos tašku pasirinktas H. Lowmiański sukurtas priskiriamumo diduomenei kriterijų modelis, pagal kurį diduomenei priskiriami vyskupai, vaivados, kaštelionai, maršalkos, taip pat aukšti valdovo dvaro pareigūnai¹³. Tad į šio tyrimo lauką patenka minėtų pareigū neturėjusių bajorų luomo atstovų kaimo sodybos – vyraujanti

АВК. Т. 17: Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1890; АВК. Т. 18: Акты о копных судах. Вильна, 1891; АВК. Т. 21: Акты Гродненского земского суда. Вильна, 1894; АВК. Т. 22: Акты Слонимского земского суда. Вильна, 1895; АВК. Т. 26: Акты Упитского городского суда. Вильна, 1899; АВК. Т. 36: Акты Минского городского суда. 1582–1590 г. г. Вильна, 1912; Русская историческая библиотека. Т. XX: Литовская Метрика. Книги судных дел. Т. 1. Петербург, 1903 (toliau – РИБ. Т. 20).

⁹ Русская историческая библиотека. Т. 30: Литовская Метрика. Книги публичных дел. Юрьев, 1914 (toliau – РИБ. Т. 30).

¹⁰ Pirmasis Lietuvos Statutas (1529) / Parengė I. Valikonytė, S. Lazutka, E. Gudavičius. Vilnius, 2001 (toliau – PLS); 1588 metų Lietuvos Statutas. Parengė I. Lappo. Т. 2: Tekstas. Kaunas, 1938 (toliau – TLS).

¹¹ Метрыка Вяликага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў № 43, падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск, 2003 (toliau – JM. Кн. зап. 43).

¹² Atsižvelgiant į XVI a. antros pusės „bajoro“ sąvokos pokyčius – žr. *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos / Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002, p. 167.

¹³ *Lowmiański H.* Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. Poznań, 1998, s. 35–36. Lietuvos istoriografijoje iki šiol nėra pateiktas bendras modelis, kaip į stratas skirstyti bajorijos luomą. Šiame straipsnyje didiko ir bajoro skirties modelio pasirinkimą lėmė ryškūs didikų ir bajorų namų ūkių skirtumai.

to meto bajorų gyvenamoji aplinka. Sąvoką „sodyba“ suprantame kaip vietą apie namus su visais trobesiais¹⁴.

Tyrimui keliami trys pagrindiniai uždaviniai: 1) lokalizuoti tarnų ir šeimynykščių darbo vietas sodyboje; 2) ištirti tarnų ir šeimynykščių funkcijas; 3) nustatyti tarnų ir šeimynykščių darbo bajoro namų ūkyje mentalinę ir socioekonominę reikšmę.

1. Tarnai ir šeimynykščiai bajoro kaimo sodyboje: lokalizacija

1529 m. Pirmasis Lietuvos Statutas, įteisinęs bajoro namų užpuolimo įrodymo procedūrą, skelbė: jei smurtininkas nepripažintų, tada pats bajoras kartu su žmona ir suaugusiais vaikais „arba su tarnais, arba su šeimyna“ turi prisiekti¹⁵. Ši Statuto norma atskleidžia, kad bajoro „namuose“ XVI a. pirmoje pusėje, be jo šeimos, gyveno tarnai ir šeimyna, kurie visi drauge kartais pakliūdavo į smurtinio „namų“ užpuolimo sūkurį. Tačiau kas buvo tie bajoro „namai“, kas sudarė bajoro kaimo sodybą?

XVI a. pirmos pusės teismo bylos dėl namų užpuolimo ir bajorų dvarų inventoriai piešia vieno tvora aptverto kiemo su gyvenamaisiais ir ūkiniais pastatais vaizdinį¹⁶. Tačiau 1588 m. Trečiajame Lietuvos Statute, nurodant sankcijas namų užpuolikui, kuris smurtaudamas dar ką nors sužeistų ar užmuštų bajoro namuose, pridurta: „<...> ne tik pačiame dvare, bet ir kluone arba dvarelyje, kur laikomi gyvuliai ir kitas namų ūkis.“¹⁷ Tokia Sta-

¹⁴ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas / Vyr. red. S. Keinys. Vilnius, 2000, p. 719.

¹⁵ PLS. VII sk., 2 str., p. 196.

¹⁶ LM. TBK 10, Nr. 243, p. 153; LM. TBK 19, Nr. 133, p. 166–168; IA. Nr. 2, sk. 11–12; LMAVB. RS. F. 256, b. 2064, l. 1–2 ir kt.

¹⁷ TLS. XI sk., 1 str., p. 386 (<...> не только на самой дворъ, але и на гумно або на дворец, где

tuto norma buvo jau pasikeitusios bajoro sodybos struktūros atspindys. Iš mano išanalizuotų 167 bajorų dvarų inventorių (iš jų 29 buvusių dabartinės Baltarusijos teritorijoje) daugiausia – 108 – liudija sodybą buvus dviejų kiemų (ją paprastai sudarė dvaro ir kluono kiemai), 31 pasiturinčio bajoro dvarų inventoriai konstatavo dvaro sodyboje buvus tris kiemus ir tik 28 fiksuvo vieną kiemą arba visai nenurodė kiemų skaičiaus¹⁸. O kur tokiose aptariamo laikotarpio sodybose buvo tarnų ir šeimynykščių erdvė? Kaip arti savo ponų jie buvo?

Be abejo, arčiausiai ponų galėdavo būti tie tarnai ir šeimynykščiai, kurie gyvendavo pačiame bajorų gyvenamajame name, kuris buvo ryškiausias, esminis, pagrindinio dvaro kiemo elementas. Tačiau tik keli šaltiniai tiesiogiai kalba apie tame name gyvenusius ir patarnavusius asmenis. Juose minimos moterys ir mergos (*невесты, девьки*), gyvenusios Andriaus Morštino gyvenamajame name¹⁹; taip pat minimos moterės (*жонки*)²⁰, kartu su ponia Iliniene ir vaikais laikusios priemenės duris, kad neįsiveržtų užpuolikai²¹. Sprendžiant iš to, kad dviejų šeimynykščių (moterės ir jos dukters) pareigos buvo patarnauti sergančiai Agnieškos Mikalojaitės Laurynavičie-

nės dukteriai²², šios taip pat fiziškai turėjo būti labai arti savo ponios.

Šaltiniuose galime įžiūrėti ir kitų tam tikras funkcijas atliekančių asmenų gyvenimą ar bent nuolatinį sukiojimąsi ponų gyvenamajame name. Pavyzdžiui, *nežinomo statuso* tarnybininkė (*служебница*) Jadvyga Pokusianka, tarnavusi Mikalojui Malinovskiiui, laikė raktus nuo kambarų, taip pat klėčių, skrynių ir visokio turto²³. Kai kada bajorų turtu, laikomu gyvenamojo namo kamarose ir kituose pastatuose, rūpindavosi specialiai tam paskiriama raktininkė (*ключница*) ar raktininkas (*ключник*), arba pusbernis (*хлопец*)²⁴. Pusbernio buvimą bajoro gyvenamajame name atskleidžia ir kiti faktai, pavyzdžiui: 1582 m. vazniui atvykus į Minsko pavieto Novoseloko dvarą ir einant į seklyčią su ketinimu įteikti Minsko žemės raštininkui Steponui Gladkiui valdovo šaukimą į teismą, jį pasitiko pusbernis, klausdamas, kodėl jis čia eina. Vazniui atsakius, jog atvyko įteikti valdovo šaukimą, šis jo į seklyčią neįleido, sakydamas, kad ponas serga. Vėliau tas pusbernis, išėjęs iš seklyčios, pranešė, jog ponas liepė šaukimą paimti, ir tuomet vaznys jam įteikė šaukimą pono žmonos akivaizdoje²⁵.

Visi šie pavieniai pavyzdžiai byloja apie kaimo sodybose bajorų gyvenamajame name besisukinėjusius „veikiančiuosius“ asmenis, kurie greičiausiai ir gyveno po vienu stogu su savo ponais. Tačiau aptariamojo laikotarpio dvarų inventoriai

быдло и иншое господарство домовое бывает ховано).

¹⁸ LMAVB. RS. F. 21, 138, 256; LVIA. F. SA, 598, 1177, 1276, 1280; IA, XVII a. Lt. inv.; ABK. T. 8, 14, 21, 22, 24, 26, 36; Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т. 1. Москва, 1897.

¹⁹ JM. Kn. зап. 43, Nr. 41, p. 94 (1558 m., Andrius Morštinas – Daugėlišio ir Opsos laikytojas).

²⁰ *Moterė* – E. Gudavičiaus pasiūlytas termino *жонка* vertimas – žr. *Gudavičius E.* Kaip reikėtų versti I Lietuvos Statuto žodžius *мужик* ir *жонка* // Lietuvos istorijos metraštis, 1983 metai / Vyr. red. B. Vaitkevičius. Vilnius, 1984, p. 114.

²¹ ABK. T. 36, Nr. 368, p. 316 (1582 m.).

²² LMAVB. RS. F. 256, b. 2126, l. 1 (1592 m.).

²³ LVIA. F. SA, b. 4612, l. 18 (1602 m.).

²⁴ LM. TBK 19, Nr. 21, p. 40 (1546 m. Mykolo Jepimacho raktininkas); РИБ. Т. 20, Nr. 16, sk. 16 (1510 m. Marinos Macevičienės raktininkė); ABK. T. 36, Nr. 279, p. 232 (1582 m. Jurgio Volčio pusbernis); ir kt.

²⁵ ABK. T. 36, Nr. 81, p. 77 (1582 m.).

nemini tame name buvus atskirą patalpą, skirtą tarnams. Tik pora šaltinių išskiria priemenę, kurioje „veikė“ tarnaitės. Tai buvo centrinė, paprasta patalpa su kaminu, iš kurios einant į vieną pusę būdavo patenkama į valgomąjį, o iš kitos – į mažesnę bajoro šeimos seklyčią²⁶. Įdomu, kad tokiose priemenėse, inventorių duomenimis, retai kada stovėjo suolai, nebuvo ir kitų baldų. Tad kurgi šie tarnai miegojo? Galbūt tarnai ar šeimynykščiai miegodavo šalia ponų jų kambariuose? Kaip rodo Vakarų Europos bajorų namų ūkio tyrimai, XVI a. namų aplinkoje iš tiesų dar nebuvo aiškios ribos tarp viešos ir privačios erdvės, todėl buvo visiškai normalu dalytis lova su kitais asmenimis – ponas galėjo ja dalytis su kitais bajorais, pažais ar liokajais²⁷. Panašų tarnų ir ponų santykį galime išvelgti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) didikų aplinkoje – sutiktume būrį kambarinių²⁸ ir haidukų, budinčių ir miegančių ponų prieškambarį²⁹. O kuklesniame kelių patalpų bajoro gyvenamajame name galėjo kartu gyventi vienas ar keli artimiausi tarnai ar šeimynykščiai.

Netoli bajoro gyvenamojo namo kai kuriuose stambiuose dvaruose stovėjo atskiras „urėdininko namas“. Šis namelis nebuvo didelis – jį sudarė priemenė su dviem ar trimis patalpomis³⁰. Tačiau tai ryškiau-

sias urėdininko / vietininko (*вradникъ / наместникъ*) gyvenimo sodyboje liudininkas. Jame ar kituose pastatuose apsisitęs urėdininkas čia gyvendavo nuolat, nes būtent jam būdavo patikima administruoti dvarą bajorui išvykus į kitą dvarą.

Kitas atskiras sodybos pastatėlis buvo skirtas nelaisvajai³¹ ar samdomai šeimynai. Tačiau jį, kuklesnį, – dengtą šiaudais, dvigalį pastatėlį su duonkepe krosnimi, galėtume išvysti beveik kiekvienoje bajoro kaimo sodyboje. Kai kurie šaltiniai jį taip ir įvardija – šeimynine (*челядня*)³², šeimynos gryčia (*грудня челядная*)³³ ar klėtele (*клетъка челядная*)³⁴. Kiti šalti-

³¹ Šiame straipsnyje vartojami istoriografijoje nusistovėję „nelaisvosios šeimynos“ ir „nelaisvojo“ terminai. A. A. Baliulio naujo siūlymo „nelaisvajai“ vadinti „vergu“ (žr. *Baliulis A. A. Apie vergus ir kaimynus Kauno vaito 1561–1564 m. įrašų knygoje // Ministri historiae. Pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas dr. Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai / Sud. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė. Vilnius, 2013, p. 271–282*) atsisakoma, atsižvelgiant į tai, jog terminas „nelaisvoji / nelaisvasis“ paprastai vartojamas greta „šeimyna, šeimynykštė / šeimynykštis“. Verta pabrėžti, jog šaltiniuose fiksuojama „nelaisvojo–laisvojo“ skirtis tuometinėje socialinėje tikrovėje atliko svarbų vaidmenį (žr. *Petrauskas R. Laisvi valstiečiai, laisvi bajorai, laisvas valdovas: laisvės sąvoka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniuose XIV–XVI a. pradžioje // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65-mečiui / Sud. R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2012, p. 65–85*), tad termino „nelaisvasis“ vartojimas atspindi šią realiją.

³² LM. TBK 19, Nr. 133, p. 166 (1547 m. Jono Čižo Varnių dv.); ABK. T. 14, Nr. 41, p. 371 (1590 m. Teodoro Šaulos Kasino dv.); IA. Nr. 79, sk. 367 (1595 m. Žemaitijos žemės pakamario Vaitiekaus Radziminskio Taujėnų dv.); ir kt.

³³ IA. Nr. 104; sk. 431 (1596 m. Vaitiekui Žižnickiui perduodamo Erimaičių dv.); Nr. 132, sk. 493 (1598 m. Gabrielio Vinkos Ilgių dv.).

³⁴ LMAVB. RS. F. 43, b. 3894, l. 1 (1575 m. Jono Zavackio Juozapavo dvarelyje prie Adutiškio dv.); IA. Nr. 35, sk. 293–294 (1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dv.); LMAVB. RS. F. 256, b. 4083, l. 1 (1600 m. Onos Tautvidienės Paverpenio dv.).

²⁶ Labai pasiturinčių bajorų namuose (nuo XVI a. antros pusės) būdavo įrengiamos ir kelios priemenės – 1591 m. Vožnikų dvaro gyvenamajame name jų buvo trys – žr. ABK. T. 14, Nr. 46, p. 401.

²⁷ *Neuschel K. B. Op. cit.*, p. 615–616.

²⁸ *Augustyniak U. Op. cit.*, p. 137.

²⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych. F. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dz. XI, nr 37, s. 261* (Kristupo Radvilos nurodymai dėl susirgusio vaikelio priežiūros XVII a. pirmoje pusėje).

³⁰ LMAVB. RS. F. 256, b. 1899, l. 2 (1591 m. Stanislovo Čižo Lentupio dvare); b. 2317, l. 1 (1637 m. Elžbietos Šimkevičiūtės Karaševičienės Kozakovšczynos dv.).

niai dar labiau konkretina – minima gryčia, kur gyvena rykūnė³⁵, seklytėlė rykūnei gyventi ir pieno produktams laikyti kepyklos pastate³⁶, taip pat svirneliai, kur rykūnė turi savo podėlius³⁷, o stambiame dvare – ir namelis, kur „gyvena skalbėjos ir audėjos“³⁸. Toks šeimynos pastatas stovėjo pagrindiniame kieme, vadinasi, netoli ponų gyvenamojo namo. Tik nuo XVI a. antros pusės stambių dvarų sodybose, turinčiose trijų kiemų struktūrą, šeimynykščių, prižiūrinių gyvulius, namas imtas statyti tolėliau – atskirai atitvertame dvarelio kieme. Tokį reprezentacinės ir ūkinės erdvės atribojimą ir netgi ūkinių kiemų atitolinimą lėmė dvaro kiemo reprezentacinės funkcijos sustiprėjimas, sąlygotas savininko ekonominių galimybių ir idėjų iš Vakarų Europos sklaidos³⁹.

Pagrindiniame dvaro kieme buvo ir kitos tarnų bei šeimynykščių „erdvės“. Tai kepykla, virtuvė, bravoras, salyklinė ir *ažnyčia*⁴⁰ – atskiri pastatai, kuriuose ponams buvo gaminamas maistas ir gėrimai. Svarbu pažymėti, kad kepykla ar gryčia su duonkepe krosnimi paprastai reišė ir šeimynos gyvenamąjį namą, taip pat šaltinių įvardijamos „šeimyninės“ viename gale būdavo kepykla. Tai ypač ryškiai rodo šei-

³⁵ IA. Nr. 59, sk. 309 (1591 m. Ivano Ilgovskio Viduklės dv.).

³⁶ ABK. T. 14, Nr. 64, p. 500 (1594 m. Elžbietos Kęstarietės Dubėnų dv.).

³⁷ LMAVB. RS. F. 256, b. 4078, l. 1–2 (1598 m. Jono Tuganovskio Pavandenės dv.).

³⁸ XVII a. Lt. inv., Nr. 13, p. 84 (1619 m. Žemaitijos vėliavininko Jurgio Šemetos Šiaulėnų dv.).

³⁹ *Puodžiukienė D.* Istoriniai šaltiniai XVI–XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose // Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai / Sud. A. Andriulytė, R. Butvilaitė. Vilnius, 2009, p. 82.

⁴⁰ *Ažnyčia* – vieta, kur buvo ir daiginamas, ir džiovinamas salykklas – žr. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Sirvydas. Dictionarium trium linguarum / Red. A. Lyberis. Vilnius, 1979, p. 686.

mynykščius buvus duonos ponui kepėjus. Kiti minėti pastatai nusako atskiras vietas, kuriose gaminamas valgis, verdamas alus, ruošiamas salykklas. Toks tarnų ir šeimynykščių darbo vietų išskaidymas susijęs su pastatų diferenciacijos pagal jų funkcijas principu. Tačiau XVI a. pabaigoje–XVII a. stambesniuose dvaruose, sklindant idėjoms iš Vakarų Europos, imti statyti daugiafunkciai pastatai (virtuvė su kepykla ir seklyčia, bravoras su pirtimi, salykline bei seklytele aludariui ir pan.)⁴¹, todėl šeimynykščių ar tarnų „darbo vieta“ tapo labiau centruota.

Taigi, aptariamam laikotarpiu tarnai ir šeimynykščiai gyveno ir dirbo pagrindiniame dvaro kieme. Jame buvo keletas atskirų pastatų, skirtų konkrečioms patarnaujantiems asmenims ir / ar konkrečiam darbui atlikti. Šiuose pastatuose ir pačiame kieme kasdieną zujantys patarnaujantieji buvo artimiausia bajorų socialinė aplinka. Tik gyvulius prižiūrintys šeimynykščiai nuo XVI a. antros pusės stambiuose dvaruose gyveno ir veikė tolėliau nuo savo ponų.

2. Tarnų ir šeimynykščių funkcijos bajorų namų ūkyje

Atkurtas sodybos vaizdinys su konkrečiomis tarnų ir šeimynykščių „darbo vietomis“ pateikia tik kelias užuominas, ką jie ten veikė. Palyginti nedaugelis įvairaus pobūdžio šaltinių supažindina su kiekvieno šeimynykščio ir tarno funkcijomis.

Pagrindinę funkciją – administravimą – vykdė sodyboje gyvenęs bajoriškos kilmės urėdininkas (*врадникъ*), kurio

⁴¹ Apie „virtuvinius namus“ žr.: *Puodžiukienė D.* Op. cit., p. 82.

kompetencija valdant dvarą buvo didžiausia⁴². Jam pavaldus tįūnas (*тѣвун*) taip pat buvo svarbus asmuo – jis vadovavo dvaro ūkiui ir prižiūrėjo valdinių prievolių atlikimą⁴³. Kitaip nei urėdininkas, tįūnas gyveno kaime, tačiau nuolat lankydavosi bajoro sodyboje, nes jo funkcijos apėmė ir „vadovavimą“ kluonui⁴⁴, kai kada – ir raktų laikymą⁴⁵. Tam tikra „namų ūkio“ administracijos dalis neretai būdavo suteikiama tarnybininkų kompetencijai. Istoriografijoje įžvelgiama, kad jos buvo bajoriškos kilmės kambarinės arba auklėtinės⁴⁶. Kiti šaltiniai mini tarnybininke buvus ir nelaisvąją šeimynykštę⁴⁷, taip pat fiksuoja platesnę jos veiklos sferą: valdovo dvarionio Ščastno Viaževičiaus tarnybininkė Tomila prižiūrėjo jo ir žmonos išdą⁴⁸, Stanislovo Maikovskio tarnybininkė Kachna „savo rankose turėjo“ visus jo daiktus⁴⁹, o minėta tarnybininkė Jadvyga Pokusianka „savo rankose turėjo“ visą namų ūkį ir laikė raktus nuo kamarų, klėčių, skrynių bei visokio turto⁵⁰. Kituose dvaruose panašios funkcijos buvo suteikiamos raktininkams ar raktininkėms. Pavyzdžiui, Mykolo Jepimacho

raktininkas Michalecas, kuris jam tarnavo nuo penkiolikos metų, turėjo raktus nuo viso turto: privilegijų, aukso, sidabro, drabužių ir šventenybių⁵¹. Raktininkų funkcija taip pat buvo išdo priežiūra⁵², nors tik ja neapsiribojo – štai Stanislovas Fridrichavičius buvo pasiuntęs savo raktininkę į miestelio turgų pirkti gyvulių⁵³. Neretai toks „namų ūkio“ valdymas ir raktų laikymas galėjo būti sutelktas šeimynykštės rykūnės rankose⁵⁴. Toks jos vaidmuo išryškintas ir 1544 m. valdovo nuostatuose, kurie skelbė, kad, dvare nesant ponui, jam skirtas šaukimas į teismą turi būti įteiktas jo urėdininkui, tįūnui arba rykūnei⁵⁵.

Asmeninį patarnavimą ponams atliko arčiausiai buvę tarnai ir šeimynykščiai. Bajorų gyvenamajame name gyvenusių minėtų įvairaus socialinio statuso tarnaičių funkcija kaip tik ir buvo tokia. Jos prižiūrėjo vaikus, slaugė susirgusius ar pasenusius „šeimininkus“, vykdė įvairius jų paliepimus, pavyzdžiui, Teodoro Steponavičiaus žmona siuntė moterę valdinę (*жонку подданую*) kaimynui pranešti apie namų

⁴² Kasperczak S. Op. cit., s. 218.

⁴³ Ibidem, s. 217. Apie tįūno termino genezę ir sampratą žr. Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais. Vilnius, 2010, p. 109–112.

⁴⁴ Kasperczak S. Op. cit., s. 200.

⁴⁵ LM. TBK 19, Nr. 69, p. 97 (1547 m. valdovo dvarionio Borkos Žabos Mitkavičių dv.); ABK. T. 21. Nr. 393, p. 250 (1557 m. Marijos Tarusienės Meliaškavičių dv.); ПИБ. Т. 20, Nr. 72, sk. 1331 (1519 m. Teodoras Sviatoša).

⁴⁶ Saviščevas E. Tarnybininkai.

⁴⁷ LIIR. F. 4, b. 178, Nr. 92, l. 114 (1566 m. Vasilios Ilgovskienės).

⁴⁸ LM. TBK 19, Nr. 95, p. 123 (1547 m. Bucevičių dv.).

⁴⁹ LM. TBK 37, Nr. 18, p. 40 (1556 m. Vedmos dv.).

⁵⁰ LVIA. F. SA, b. 4612, l. 18 (1602 m.). Taip pat žr. LM. TBK 37, Nr. 18, p. 40 (1556 m. Stanislovo Maikovskio Vedmos dv.).

⁵¹ LM. TBK 19, Nr. 21, p. 40 (1546 m.). Apie raktininką taip pat žr.: LM. TBK 6, Nr. 345, p. 237 (1542 m. kunigaikščio Jurgio Borovskio, Ariogaloje); LM. TBK 19, Nr. 69, p. 97 (1547 m. valdovo dvarionio Borkos Žabos Viažano dvare); LM. Užr. 19, Nr. 132, p. 147 (1536 m. valdovo dvarionio Stanislovo Lvovičiaus Lintupio dv.); Žemaitijoje raktininkas priklausė tįūno administracijai – žr. Saviščevas E. Žemaitijos savivalda, p. 212.

⁵² Kasperczak S. Op. cit., s. 210. Taip pat žr.: ПИБ. Т. 20, Nr. 16, sk. 16 (1510 m. Marinos Macevičienės); ABK. T. 17, Nr. 922, p. 371 (1541 m. valdovo dvarionio Bogušo Tarusos).

⁵³ LVIA. F. SA, b. 4623, l. 169 (1609 m. Tatiškių dv., pasiuntė į Balninkų miestelį). Taip pat žr. ABK. T. 18, Nr. 83, p. 67 (1589 m. Epimacho Buchavičiaus Buchavičių dv.).

⁵⁴ Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 98.

⁵⁵ ПИБ. Т. 30, Nr. 2, sk. 128–129. Panaši nuostata įrašyta ir Pirmojo Lietuvos Statuto išplėstinėje redakcijoje – žr. PLS, VI sk., 3 str., p. 180.

smurtą⁵⁶. Kituose dvaruose ponai siuntinėdavo savo pusbernį. Minėtas Novoselokų dvaro sodyboje gyvenęs pusbernis buvo pasiūstas pasitikti vaznį ir pranešti apie pono ligą; Mykolas Petraškevičius savo pusbernį su rykūne naktį siuntė į klėtį alaus⁵⁷, Ščastnas Liulys pusbernį buvo palikęs saugoti žmoną ir turtą⁵⁸. Be to, kilmingiems pusberniams ponas pavesdavo prižiūrėti šeimynykščių darbą kepykloje⁵⁹ ar ariančius darbininkus⁶⁰. Pasiturinčio bajoro sodyboje įvairioms paslaugoms ponui teikti sukiodavosi ir keletas jo tarnybininkų⁶¹.

Kita bajoro šeimos aptarnavimo funkcija buvo rūpinimasis ponų ir urėdininkų drabužių švara. Tai buvo viena iš dvaro šeimynykščių pareigų⁶². Tačiau šaltiniuose ši funkcija ryškiau neatsispindi. Tik XVI a. antros pusės šaltiniuose randame „skalbėjos“ (*нрачка*) terminą, liudijantį apie atsirandančią didesnę namų ūkio darbų specializaciją. Kita vertus, skalbėjos dažniau minimos kalbant apie pasiturinčių bajorų namų ūkius⁶³. Kad šeimynykštės drabužius skalbdavo prie sodybos esančiuose tvenkiniuose, patvirtina teismo byla – nelaisva moterė ir merga su

draugėmis (*с товарищки*) prie dvaro vartų tvenkinėlyje skalbė drabužius, bėda ta, kad tai darė ne savo ponų tvenkinyje ir dargi sumušė to dvaro ponią, reikalavusią tvenkinėlį palikti ramybėje⁶⁴.

Egzistenciškai svarbiausia namų ūkio funkcija – valgio ir gėrimų gaminimas – dvaruose būdavo patikima įvairaus statuso asmenims. Virtuvėse ir kepyklose paprastai dirbdavo šeimynos moterės ir mergos⁶⁵ arba bernas virėjas (*кухарь*)⁶⁶, virėjo padėjėjas (*кухма, кyxтик*)⁶⁷. Kai kada tokios funkcijos būdavo suteikiamos valstietiškos kilmės tarnams – šaltiniuose minimi specialūs tarnai: virėja⁶⁸, virėjo padėjėjas⁶⁹ ir kepėjas (*некаруца*)⁷⁰. Įdomu, kad prirėkus virtuvėje padėti gaminti valgį turėjo kaime gyvenę valstiečiai, kurie tokią paslaugą laikė savo prievole⁷¹. Pasiturinčių bajorų namų ūkyje valgio ruošą rūpindavosi bajoriškos kilmės virėjai – jų tarnybininkai⁷². Greičiausiai šių patarnau-

⁵⁶ ABK. T. 36, Nr. 404, p. 345 (1582 m. Požaričių dv.).

⁵⁷ ABK. T. 26, Nr. 611, p. 470 (1586 m.).

⁵⁸ LVIA. F. SA, b. 4612, l. 12 (1602 m. Dubniškių dv.). Turto priežiūra, patikint raktus, buvo paskirta ir Jurgio Volčioko pusberniui – žr. ABK. T. 36, Nr. 279, p. 232 (1582 m.).

⁵⁹ LVIA. F. SA, b. 4620, l. 717 (1624 m.).

⁶⁰ LVIA. F. SA, b. 4623, l. 55 (1609 m. Vaitiekaus Milkovskio Širnikių dv.).

⁶¹ *Saviščevas E.* Apie bajorų gyvenimą, aistras ir mirties bausmę XVI a. Žemaitijoje // Istorijos šaltinių tyrimai / Sud. A. Dubonis. T. 2. Vilnius, 2010, p. 203.

⁶² *Kasperczak S.* Op. cit., s. 210.

⁶³ IA, Nr. 47, sk. 281 (1587 m. Elžbietos Kelpšienės Upytės dv.); LIIR. F. 4, b. 164, Nr. 257, l. 613 (1615 m. Galinos Zaleskienės); XVII a. Lt. inv., Nr. 13, p. 84 (1619 m. Žemaitijos vėliavininko Jurgio Šemetos Šiaulėnų dv.).

⁶⁴ LMAVB. RS. F. 256, b. 1984, l. 1 (1545 m. Jono Volodkevičiaus Vaistamo dv.).

⁶⁵ *Butėnas D.* Dvarų šeimynos Lietuvoje, p. 192. Taip pat žr. LVIA. F. SA, b. 4620, l. 344 (1624 m. Danieliaus Bouslavo Gelvonų dv.).

⁶⁶ IA, Nr. 64, sk. 334 (1592 m. Jono Skaševskio Kurtuvėnų dv.).

⁶⁷ LMAVB. RS. F. 256, b. 3990, l. 2 (1571 m. Jono Matavičiaus Milžavėnų dv.); IA, Nr. 47, sk. 281 (1587 m. Elžbietos Kelpšienės Upytės dv.); Nr. 78, sk. 367 (1594 m. Zofijos Montigailienės Baptino dv.); Nr. 149, sk. 548 (1600 m. Petro Adamkavičiaus Kolainių dv.).

⁶⁸ ABK. T. 26, Nr. 173, p. 105 (1585 m. Jono Aleksandravičiaus Pamūšio dv.).

⁶⁹ LM. TBK 6, Nr. 28, p. 40 (1528 m. Stanislovo Michnavičiaus); LVIA. F. SA, b. 4629, l. 185 v. (1612 m. Jono Levono virėjo padėjėjas Mykolas Botianavičius iš Ževelišo kaimo).

⁷⁰ LM. TBK 10, Nr. 248, p. 156 (1541 m. Onos Tretiničienės).

⁷¹ LVIA. F. 1280 (Radvilos), ap. 1, b. 579, l. 3 (1624 m. Jono Kamenskio Vielešinių dv.).

⁷² *Kasperczak S.* Op. cit., s. 210. Taip pat žr. ABK. T. 17, Nr. 989, p. 409 (1556 m. Motiejaus Bistrickio Čarlenkos dv.).

jančiųjų darbo pobūdis buvo toks, kaip ir „kepėjo maskvėno Simono“, kuris daugiau nei ketverius metus „šeimininko“ lėšomis buvo mokomas ir virėjo, ir kepėjo amato⁷³. Iš turimų tik nedaugelis šaltinių mini vienoje sodyboje dirbusius ir virėją, ir kepėją⁷⁴ ar virėjo padėjėją ir kepėją⁷⁵. Gėrimus gaminusį tarną šaltiniai įvardija kaip aludarį (*пивоварець*). Nors bravoruose neretai būdavo verdamas ne tik alus, bet ir midus, ir degtinė, tokios tarnų specializacijos bajorų namų ūkiuose, matyt, nebuvo. Aludariai paprastai buvo bernai arba samdiniai valstiečiai⁷⁶. Tokių tarnų bajoras turėjo ne vieną – Abraomo Meleškos Devetkavičių bravore dirbo du aludariai – Oltuchas ir Garasimas Mincevičius⁷⁷. Matyti, kad gaminant valgį ir kepant duoną, ryškaus lyčių darbo pasidalijimo nebuvo, tačiau aludariais minimi tik vyrai.

Namų ūkio samprata apėmė ir įvairius amato darbus. Šitaip būdavo apsirūpinama „namų darbo“ patiesalais ir staltiesėmis⁷⁸ ar netgi baldais⁷⁹. Analizuotuose aptariamo laikotarpio šaltiniuose fiksuojamos būtent įvairius audinius ir patiesalus audusios ar drabužius siuvusios įvairios amatininkės: verpėja (*тонкопрядница, прзатка*)⁸⁰, au-

dėja (*ткачка*)⁸¹ ar audėjas bernas⁸², siuvėja (*швачка*)⁸³, kilimininkė (*коверница*)⁸⁴, auksasiuvė (*золотошвея*), raštaudė (*бралья*)⁸⁵, dažytoja (*forbotnica*)⁸⁶. Neretai vienoje sodyboje dirbo kelios tuo pačiu ar skirtingais minėtais amatais užsiimančios šeimynykštės.

Prie dvaro arklidžių, kaip teigiama istoriografijoje, darbavosi specialūs bajorų tarnai – arklininkai (*конюх*)⁸⁷ ar Pirmajam Lietuvos Statute minimi žirgininkai (*машталер*)⁸⁸. Tai buvo bajoro „žmonės“, kurie ganė, prižiūrėjo pono žirgus ir atliko kitas prievoles, kurias vykdyti padėdavo šeimynykščiai⁸⁹. Iš tiesų XVI a. pirmoje pusėje pasiturinčio bajoro Motiejaus Bistrickio arklidėse dirbo žirgininkas čigo-

⁸¹ LM. TBK 19, Nr. 2, p. 40 (1546 m. Mykolo Jepimacho Ratomo dv.); *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Tekstai. Kaunas, 1941, p. 196 (1634 m. Jotainių dv.).

⁸² LMAVB. RS. F. 256, b. 2261, l. 1 (1552 m. Suslovos dv.); LIIR. F. 4, b. 164, Nr. 259, l. 618 (1616 m. Žygimanto Songailos nelaisvas šeimynykštis, kurį jis pardavė Jokūbui Taujenskiui); LVIA. F. SA, b. 4662, l. 796 (1640 m. Jono Bužinskio šeimynykštis auklėtinis, audėjo amato išmokytas pono sąskaita, Gelvonų dv.).

⁸³ LM. TBK. 10, Nr. 253, p. 161 (1541 m. Onos Mikalojienės Zenovjavičienės); LVIA. F. SA, b. 4605, l. 242 (1571 m. valdovo žemionio Mikalojaus Jonavičiaus); LIIR. F. 4, b. 159, Nr. 184, l. 403 (1595 m. Jurgio Blusio); Nr. 201, l. 448 (1596 m. Simono Bialskio); ir kt.

⁸⁴ LM. TBK 10, Nr. 228, p. 142 (1541 m. Zofijos Jurgienės Petraševičienės); LM. TBK 19, Nr. 21, p. 40 (1546 m. Mykolo Jepimacho Ratamo dv.); LMAVB. F. 256, b. 2063, l. 1 (1555 m. Andriaus Chrsčonavičiaus Merecko dv.); LIIR. F. 4, b. 178, Nr. 111, l. 153 (1579 m. Motiejaus Čizo Varnių dv.); b. 159, Nr. 201, l. 448 (1596 m. Simono Bialskio).

⁸⁵ LM. TBK 19, Nr. 21, p. 40 (1546 m. Mykolo Jepimacho Ratamo dv.).

⁸⁶ *Jablonskis K.* Lietuviški žodžiai, p. 196 (1629 m. Pupėnų dv.).

⁸⁷ *Butėnas D.* Rykūnė, p. 243.

⁸⁸ Первый Литовский Статут (1529) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс. Вильнюс, 2004, XI sk., 1 str., p. 268 (vertimas: PLS, XI sk., 1 str., p. 235).

⁸⁹ *Kasperczak S.* Op. cit., s. 197, 199.

⁷³ LIIR. F. 4, b. 178, l. 193 (1584 m. Bieliūnų dv.).

⁷⁴ LM. TBK 19, Nr. 21, p. 40 (1541 m. valdovo dvarionio Mykolo Jepimacho Ratamo dv.); ABK. T. 17, Nr. 263, p. 107 (1540 m. pilies raktininko Luko Grinkevičiaus žmonos).

⁷⁵ ABK. T. 22, Nr. 389, p. 201 (1566 m. Abraomo Meleškos Devetkavičių dv.).

⁷⁶ *Kasperczak S.* Op. cit., s. 209.

⁷⁷ ABK. T. 22, Nr. 389, p. 201 (1566 m. Devetkavičių dv.).

⁷⁸ IA. Nr. 44, sk. 18 (1586 m. Martyno Dunausko Šilėnų dv.); Nr. 92, sk. 401 (1596 m. Jono Gruzdzio Kiaunorų dv.); LMAVB. RS. F. 264 (Karazija Povilas), b. 717, l. 1 (1631 m. Vaitiekaus Vismanto Pašiaušės dv.); ir kt.

⁷⁹ *Saviščevas E.* Apie bajorų gyvenimą, p. 203.

⁸⁰ ABK. T. 22, Nr. 447, p. 237 (1566 m. Melniko seniūnaičio Andriaus Techonovskio Serebrisko dv.).

nas Bubenicis⁹⁰, o našlei Onai Jokūbienei Kuncevičienei tarnavo du arklininkai⁹¹. Kaip atskira tarnų kategorija minimi ir vežikai (*возницы*)⁹². Šaltiniai atskleidžia, jog XVI a. antros pusės ponų vežikai buvo jų valdiniai valstiečiai⁹³ arba samdomi šeimynos bernai⁹⁴. Kadangi šaltiniuose pateikiami duomenys apie minėtus tarnus yra gana reti, galime manyti, kad nelabai pasiturinčių bajorų sodybose šias funkcijas iš tiesų atliko būtent šeimynykščiai.

Neabejotina nelaisvosios ar samdomos šeimynos funkcija buvo gyvulių priežiūra. Pagrindinį vaidmenį čia atliko rykūnė (*рыкуня*)⁹⁵. Ji prižiūrėjo sodybos tvartuose laikytas karves, avis, kiaules ir naminius paukščius, gamindavo pieno produktus. Bet neretai jos funkcijų spektras išsiplėsdavo – rykūnė virė maistą dvaro šeimynai⁹⁶, buvo siunčiama į klėtį alaus⁹⁷, ėjo į mišką (*в номпебе* – greičiausiai malkų ugniakurui arba uogų ir grybų, nes buvo birželis)⁹⁸ arba su kitomis moterėmis ir mergomis grėbė šieną⁹⁹. XVII a. į jos pa-

reigas įėjo ir paukštienos bei daržovių tiekimas pono ir šeimynos stalui, rūpinimasis vilnomis ir plunksnomis¹⁰⁰. Apskritai, kaip pirmiau minėjome, rykūnė neretai vadovavo visam namų ūkiui. Dvare laikant daug gyvulių, rykūnei į pagalbą būdavo paskiriamos dvaro mergos, kurios šėrė gyvulius ir padėjo atlikti kitus darbus. Gyvulius prižiūrėti padėdavo ir šeimynos vaikai¹⁰¹. Pavyzdžiui, Linkuvos dvaro namų ūkyje dirbo rykūnė ir „mažas vaikas Grigutis, nelaisvas piemuo (*настухъ*)“¹⁰². Kitur piemenys buvo ir suaugę bernai¹⁰³, nebūtinai gyvenę bajoro sodyboje. O Zofijos Jurgienės Petraševičienės, gyvenusios XVI a. pirmoje pusėje, nelaisvasis šeimynykštis buvo šunininkas (*псыреу*)¹⁰⁴.

Netoli už dvaro kiemo buvusių daržų sodinimas, priežiūra ir derliaus nuėmimas buvo dar viena šeimynos moterių funkcija¹⁰⁵. Pavyzdžiui, Ambraziejaus Glindičiaus „namų šeimyna“ kartu su ponia darže sėjo pupas ir pastarnokus¹⁰⁶.

Taigi, bajorų namų ūkis aprėpė visą spektrą funkcijų, užtikrinančių sotų, saugų ir gana „patogų“ kasdienį bajorų gyvenimą. Tarnai ir šeimynykščiai atliko ne tik tuos darbus, kurie nekūrė jokio produkto, ar gamino tik greit suvartojamus produktus, bet užsiimė ir tvaresnių daiktų gamy-

⁹⁰ ABK. T. 17, Nr. 989, p. 409 (1556 m. Čarlenkos dv.).

⁹¹ LM. TBK 4, Nr. 269, p. 229 (1528 m.).

⁹² *Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda, p. 211.

⁹³ LVIA. F. SA, b. 4605, l. 31 (1596 m. Merkelio Daugėlos Nemenčinės dv.).

⁹⁴ ABK. T. 14, Nr. 50, p. 431 (1592 m. Zaporskio Kolačkavičiaus Kolačkavičių dv.); LIIR. F. 4, b. 159, Nr. 164, l. 343 (1593 m. J. Žalčio); ABK. T. 14, Nr. 78, p. 548 (1596 m. Mykolo Paškevičiaus Gaurės dv.); LMAVB. RS. F. 256, b. 3831, l. 1 (1638 m. Reginos Šostovickaitės-Venckevičienės Gudiškių dv.).

⁹⁵ Lietuviškas „rykūnės“ terminas sietinas su žodžiu „rykauti“, t. y. valdyti, tvarkyti, šeiminkauti, rikiuoti – žr. Lietuvių kalbos žodynas. T. 11 / Red. K. Ulvydas. Vilnius, 1978, p. 600.

⁹⁶ *Butėnas D.* Rykūnė, p. 243–245.

⁹⁷ ABK. T. 26. Nr. 611, p. 470 (1586 m. Mykolo Petraševičiaus).

⁹⁸ LIIR. F. 4, b. 178, Nr. 55, l. 60 (1555 m. Mikalojaus Aleksejavičiaus Užužugirio dv.).

⁹⁹ LIIR. F. 4, b. 159, Nr. 201, l. 448 (1596 m. Simono Bialskio).

¹⁰⁰ *Butėnas D.* Rykūnė, p. 246.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 244.

¹⁰² XVII a. Lt. inv. Nr. 3, p. 16 (1604 m. Stanislovo Vidros).

¹⁰³ LM. TBK. 11, Nr. 50, p. 61 (1542 m. Jono Maštvilavičiaus Amlišavos dv.); IA. Nr. 35, sk. 234 (1583 m. Jono Vinkos Peštuvėnų dv.); LIIR. F. 4, b. 178, Nr. 129, l. 212 (1584 m. Stanislovo Radvilavičiaus Gaižuvos dv.); b. 159, Nr. 149, l. 276 (1590 m. Daratos Tamošienės piemenė) ir kt.

¹⁰⁴ LIIR. TBK 10, Nr. 228, p. 142 (1541 m.).

¹⁰⁵ *Butėnas D.* Dvarų šeimynos Lietuvoje, p. 191–192.

¹⁰⁶ ABK. T. 1, Nr. 12, p. 293 (1621 m.).

ba, nors tik namų ūkio poreikiui. Šiuos darbus atliko keli šeimynykščiai ir vienas ar daugiau specialių tarnų – tai priklausė nuo bajoro turtinės stratos. Dažnai vienas asmuo namų ūkyje atlikdavo kelias funkcijas ir dar prisidėdavo prie lauko darbų – net ir tarnybininkė, ją šaltiniai mini laukuose pjevovus kviečius¹⁰⁷, arba rykūnė-kilimininkė, grėbusi šieną¹⁰⁸. Tai rodo, jog tarno ar šeimynykščio funkcijos nebuvo griežtai apibrėžtos, nors tam tikra darbo specializacija jau egzistavo. Minėtiems darbams atlikti bajoro namų ūkyje būdavo sutelkti įvairaus socialinio statuso asmenys. Tai buvo įsigyti, paveldėti ar gauti dovanų nelaisvieji šeimynykščiai ar laikinai nelaisvaisiais tapę skolininkai, tarnai, pasamdyti iš valstiečių ar daržininkų (nuo XVI a. antros pusės), augintiniai – valstiečių pamestinukai, dar kūdikiai priglauti bajorų namų ūkyje¹⁰⁹.

3. Mentalinė ir socioekonominė tarnų ir šeimynykščių darbo bajoro namų ūkyje reikšmė

Dar antikos laikais buvo išryškinta, kad žmogus gali rūpintis aukštesniais dalykais – viešaisiais reikalais – tik tada, kai jo kasdieniais poreikiais pasirūpina kiti. Tie „kiti“ visais amžiais buvo „namų ūkio įnamiai“, dirbę vien tik tenkindami savo ir savo šeiminių gyvybines reikmes, o mainais už vartojimą palikę šeiminių

¹⁰⁷ ABK. T. 36, Nr. 307, p. 259 (1582 m. Tichono Vasilevičiaus Lozičių dv.).

¹⁰⁸ LIIR. F. 4, b. 159, Nr. 201, l. 448 (1596 m. Simono Bialskio pievoje).

¹⁰⁹ Įdomi teismo byla liudija, kad 1563 m. Martynas Golminavičius savo namuose, Plušeno dv., priglaudė ir „į nelaisvę paėmė“ ką tik gimusią valdinių dukrelę greitai po jos gimimo, dar visai mažą, buvusią vystyklusose, sergančią, paliktą mirti – žr. LMAVB. RS. F. 256, b. 3591, l. 2.

laisvę, laisvę skleisti jo potencialiam produktyvumui¹¹⁰.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoro namų ūkio kontekste jo tarnai ir šeimynykščiai suteikė jam laisvę dalyvauti politinėje veikloje, rūpintis savo šeimos gerove, saugoti savo paties bajorišką garbę. Šiuo požiūriu tarnų ir šeimynykščių darbo reikšmė tapo būtina bajoro garbės sąlyga, išlaisvinusi bajorus nuo „nagarbingo“ fizinio darbo. Tiesa, bajoro prestižą kėlė ne tik tarnų ir šeimynykščių darbas – tarną ar šeimynykščių turėjo ir prakutę miestiečiai ir net valstiečiai. Bajoro statuso reprezentacijai didesnę reikšmę turėjo kilmingi tarnybininkai, vykdę įvairias ne tik „centrinio namų ūkio“ funkcijas¹¹¹. Aukštą statusą žymėjo ir tarnybininkų, tarnų bei šeimynykščių skaičius, kuris Europos didikų dvaruose nuo XVI a. pabaigos iki XVII a. antros pusės smarkiai padidėjo¹¹². Tačiau toks bajoro statuso demonstravimo būdas aiškiai koreliavo su jo turtingumu. Realybė buvo tokia, kad neturtingi bajorai net tik neturėjo tarnybininkų, bet ir patys dirbdavo laukuose (kad ir bajoro Tichono Vasilevičiaus žmona, su dukterimi ir tarnybininke pjevovusi kviečius¹¹³).

Kita vertus, tarnai ir šeimynykščiai, nuolat gyvenę šalia savo ponų, galėjo būti suvokiami ne tik kaip „gyvybinių reikmių“ tenkintojai ar statuso reprezentacijos įran-

¹¹⁰ *Arendt H.* Žmogaus būklė / Iš anglų k. vertė A. Radžvilienė, A. Šliogeris. Vilnius, 2005, p. 84, 86.

¹¹¹ E. Saviščevo pateiktoje didikų „namų ūkio“ schemoje tai tarnybininkai, kurie veikė privačios žemėvaldos administracijoje, buvo pono teismo pagalbinis personalas, dalyvavo laikinai valdomų valdovo valdų administracijoje ar buvo karinės organizacijos dalis – žr. *Saviščevas E.* Tarnybininkai.

¹¹² *Augustyniak U.* Op. cit., s. 136.

¹¹³ ABK. T. 36, Nr. 307, p. 259 (1582 m. Loziščio dv.).

kiai, bet ir šeimos nariai. XVI–XVII a. Lenkijoje (kaip ir kitose Europos šalyse) bajorų šeimą sudarė tiek asmenys, kuriuos siejo giminytė, tiek po bendru stogu gyvenantys tarnai ir šeimyna¹¹⁴. LDK kontekste patys bajorai tarnus bei šeimynykščius taip pat laikė ir vadino savais „namais“ (*дом*)¹¹⁵. Tačiau LDK bajorų šeimos sampratos modelis dar laukia gilesnių tyrinėjimų, juolab kad šie santykiai būdavo ir ne tokie jau „šeimyniški“ šiuolaikine prasme. Pavyzdžiui, bajoras, pritrūkęs pinigų, parduodavo savo nelaisvą šeimynykštį kitam bajorui, ar, priešingai, šeimynykščiai, apvogę savo ponus ar dar kitaip jiems pakenkę, nuo jų pabėgdavo.

Tarnų ir šeimynykščių darbo socioekonominė reikšmė susijusi su samdomojo darbo plėtote LDK tendencija. Ryškų postūmį tam davė Valakų reforma ir Trečiasis Lietuvos Statutas. Iki tol, XVI a. pirmoje pusėje, dvaruose dirbdavo gausios nelaisvosios šeimynos – vidutiniškai 7,1 suaugusio nelaisvojo šeimynykščio¹¹⁶. Šeimynykščiai čia gyvendavo šeimomis, tačiau ne visi – bajoro kaimo sodyboje. Kai kurie jų – šeimas sukūrę bernai – turėjo savo namus padvarėse. Po Valakų reformos jie faktiškai tapo baudžiatvoriais valstiečiais, o iki tol bajoro sodyboje gyvenusiems bernams su šeimomis imta suteikti trijų margų žemės sklypelį – taip susiklostė daržininkų kategorija, potencialus samdinių šaltinis¹¹⁷. Be to, Trečiasis Lietuvos Statutas skelbė ryškų nelaisvųjų šeimynykščių

¹¹⁴ Wróbel E. E. Chrześcijańska rodzina w Polsce XVI–XVII wieku. Między ideałem a rzeczywistością. Kraków, 2002, s. 216.

¹¹⁵ Ворончук I. Op. cit., c. 130.

¹¹⁶ Kasperczak S. Op. cit., s. 171 (autorius įtraukė 24-ųjų 1536–1577 m. dvarų inventorių duomenis).

¹¹⁷ Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje, p. 90.

šaltinių apribojimą, iš keturių šaltinių paliekant tik vieną – karo belaisvius¹¹⁸. Taigi nelaisvąją šeimyną bajoro kaimo sodyboje keitė samdoma, vienišų asmenų dvaro šeimyna, kuriai būdavo mokamas piniginis ir natūrinis mokestis. Nepaisant to, nelaisvųjų darbas sodybose išliko ir XVII a. pirmoje pusėje. Iš dalies tai galėjo būti susiję su Statuto normos nepaisymu¹¹⁹, bet greičiau – su laikinosios nelaisvės institutu¹²⁰. Apskritai LDK nelaisvųjų darbas namų ūkyje išliko ilgiau nei kitose Europos šalyse, pavyzdžiui, Lenkijoje nelaisvieji buvo paversti baudžiauninkais XIII a.¹²¹, o aptariamuoju laikotarpiu namų ūkio darbus atliko būtent samdiniai: piemenys, bernai, virėjas, mergos tarnaitės ir piemenės¹²².

Išvados

XVI a. ir XVII a. pirmos pusės bajoro sodybą sudarė keletas atskirų pastatų, kuriuose gyveno ir dirbo tarnai ir šeimynykščiai: bajorų gyvenamasis namas, urėdininko namelis, šeimyninė / kepykla, virtuvė, bravoras, salyklinė ir *ažnyčia*. Statiniai buvo sukonzentruoti pagrindiniame dvaro kieme, tik stambiuose dvaruose nuo XVI a. antros pusės, matyt, Vakarų Europos pavyzdžiu gyvulius prižiūrinčių šeimynykščių trobesys imtas statyti tolėliau, atskirame dvarelio kieme.

¹¹⁸ TLS, XII sk., 21 str., p. 461.

¹¹⁹ Butėnas D. Rykūnė, p. 247.

¹²⁰ Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos Statute (1529), p. 286.

¹²¹ Korta W. Okres wczesnofeudalny (do połowy XIII w.) // Historia chłopów polskich. T. 1: Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej / Pod. red. S. Inglota. Ludowa spółdzielnia wydawnicza, 1970, s. 93.

¹²² Izydorezyk-Kamler A. Praca najemna na wsi Małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik historyczny. R. XCVII. Nr. 12. Warszawa, 1990, s. 20.

Bajoro tarnai ir šeimynykščiai darbovisi visą namų „gyvenimą“ aprėpusiose srityse: administravo (urėdininkas, tįjūnas, raktininkas, raktininkė, tarnybininkė, rykūnė), aptarnavo bajorų šeimą, t. y. patarnavo bajorams (įvairaus socialinio statuso tarnaitės, pusbernis, tarnybininkai), rūpinosi švara (skalbėja) bei valgio ir gėrimų ruoša (virėjas (-a), virėjo padėjėjas, kepėjas (-a), aludaris), taip pat prižiūrėjo ūkinius pastatus, kuriuose buvo saugomi bajorų daiktai, maisto produktai ar pašarai (tįjūnas, raktininkas, raktininkė, tarnybininkė), tvarkė gyvulių ir žirgų ūkį (rykūnė, šeimynos mergos ir vaikai, piemenys, tarnai arklininkai / žirgininkai, vežikai), atliko įvairius amato darbus (verpėjos, audėjos, siuvėjos, kilimininkės, auksasiuvės, raštaaudės, audinių dažytojos) ir dirbo dvaro laukuose (tarnybininkė, šeimynykštės, bernai). Tačiau bajorų namų ūkiuose vyravo dar neryškios darbo specializacijos modelis – tarnų ir šeimynykščių funkcijos nebuvo griežtai apibrėžtos – jos buvo labai

įvairios, paprastai susipynusios, priklausiusios būtent nuo „šeimininkų“ sampratos ir poreikių. Dėl to minėtas funkcijas namų ūkyje galėjo atlikti ir tik keli šeimynykščiai.

Tarnų ir šeimynykščių darbas, patenkindavęs kasdienius bajoro namų ūkio poreikius, buvo būtina bajoro etoso sąlyga. Tačiau aukšto statuso reprezentatyvumą reiškė didesnis patarnaujančiųjų, ypač kilmingųjų, skaičius. Kartu bajoro sodyboje gyvenę tarnai ir šeimynykščiai buvo pati artimiausia bajoro socialinė aplinka – tai buvo jo „namai“. Dėl šio artimumo jie galėjo būti laikomi šeimos nariais, nes pagal tuometinę šeimos sampratą, susiklosčiusią visoje Europoje, šeimai priklausė ne tik giminyse susisaistę asmenys.

Bajorų namų ūkis, telkęs LDK visuomenės skirtingo socialinio statuso asmenis, buvo viso LDK „makropasaulio“ dalis. Konkrečiuose namų ūkiuose vykę procesai (pvz., samdos plėtotė) įkūnijo bendrus LDK vykstančius procesus.

WHAT DO WE MEET BEYOND THE GATES OF COUNTRY SEAT OF NOBLEMEN? THE SERVANTS IN THE NOBLEMEN'S HOUSEHOLD IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16TH C. AND THE FIRST HALF OF THE 17TH C.

Neringa Dambrauskaitė

S u m m a r y

Which servants do we meet in the country seat of noblemen in the 16th century and the first half of the 17th century? Where did they live and what functions did they do? These questions are the important problems of the research of the noblemen's household. It includes both social and material aspects of the household's history. The object of this research – the servants, who lived in the country seats of noblemen. The concept of “nobleman” refers to the lower stratum of the noble class. The analysis of the important sources – inventories of noblemen's estates, judicial cases, Statutes and testaments in-

dicates that there were some buildings in the country seat, where servants lived and worked (a house of the noblemen, a house, where *вradникъ* lived, *челядня* or a bakehouse, a cuisine, a brewery and separate buildings, where malt was produced). There lived and worked servants of different social status: noblemen (*вradникъ*, *хлопец*, *служебники*), servants of peasantry and mostly servants of unfree or employed family of nobleman's estate. Their functions included administration (*вradникъ*, *тивун*, keyholder (*ключник* / *ключница*), *служебница*, *рыкуня*), services for noblemen family: personal ser-

vice (servants-maids, *хлонец, служебники*), washing (laundress (*прачка*)), cookery (*соок (кухарь)*), cook's assistant (*кухтик*), baker (*пекарца*), brewer (*пивоварец*)), supervision of noblemen's property (*тивун, ключник/ ключница, служебница*), handling of livestock farm (*рыкуня, unfree girls (девьки)*), herd (*пастухъ*), stableman (*конюх, маиталер*), coachman (*возница*)), organisation of handicrafts (spinner (*тонкопрядница, przatka*),

weaver (*ткачка*), tailor (*швачка*), weaver of carpets (*коверница, золотошвея, браля, forbotnica*)) and works in the fields (*служебница, unfree or employed women, girls and boys (паробки)*). Usually just a few servants worked in the nobleman's household. Consequently one person carried out some of these different functions. The work of servants was dedicated to the everyday needs of noblemen's household.

*Įteikta 2014 08 20
Parengta skelbti 2014 10 10*